

Etnikai változások a Kaukázus térségében 1860-1960 között

HORVÁTH CSABA

A Kaukázus térsége Eurázsia nyelvi-etnikai szempontból Eurázsia egyik legkomplexebb régiója. Három, csak ebben a térségben jelen lévő, sem egymással, sem semmilyen más nyelvvel nem rokon, különálló nyelvcsalád képviselteti magát itt: A dél-kaukázusi, melynek legismertebb képviselője a grúz, az északnyugat-kaukázusi, melynek történelmileg legjellegzetesebb képviselője a cserkesz volt, napjainkban legjelentősebb tagja pedig az abház nyelv, és az északkelet-kaukázusi, amelybe a csecsen is tartozik. Mellettük az indoeurópai, és az altaji nyelvcsaládi számos tagja is jelen van a területen. Az altaji nyelvcsaládba tartozó török nyelvek közül a Kaukázus északi oldalán a karacsáj, a balkár, a nogáj-tatár, és a kumük, a térség déli oldalán pedig a török és az azeri nyelvek. Az indoeurópai nyelvcsalád régebbi képviselői közül kiemelhető az indoeurópai nyelvek között önálló ágat képviselő, rendkívül régi írásbeliségre visszatekintő örmény, valamint két iráni nyelv, a kurd és az oszét. A régió ugyanakkor Huntingtoni értelemben is sajátos, ahol a muzulmán és keresztény népcsoportok a sakktabla fekete és fehér mezőihez hasonlóan veszik körül kölcsönösen egymást. A dél-kaukázusi nyelvcsalád képviselői, valamint az örmények és az oszétok főként keresztények, míg az északnyugat-kaukázusi nyelvcsalád tagjai, az északkelet-kaukázusi nyelvcsalád tagjai, a török nyelvű népcsoportok, és a kurdok főként muzulmánok.

A térség tehát már emiatt a rendkívül komplex etnikai mozaik miatt is különös figyelmet érdemel. Kérdés azonban, hogy mennyire tekinthető Délkelet-Európa részének? Amennyiben Délkelet-Európát közös történelmi fejlődés által összekötött térségnek tekintjük, akkor jelentős mértékben igen. A térség fejlődését meghatározó, időben egymást követő két birodalom, a keresztény Bizánc, majd a muzulmán Oszmán-Török birodalom egyaránt az egész Balkánt és Anatóliát magába foglalta. Mindkét esetben egységes gazdasági-politikai térséget képezett tehát a Belgrádtól Bakuig elterülő térség. Mindkét birodalom esetében úgy jelentette keleti határvidéküket a Kaukázus térsége, ahogy nyugati határvidéküket a Szerbia, Bosznia, a Kárpát-medence, és a mai Románia területe. Így tehát Délkelet-Európát tekintve a Kaukázus térsége a keleti határát jelenti annak a történelmi-kulturális egységnek, amelynek nyugati határát az említett országok.

A Kaukázus térségének történetében a 19.-20. században három durva etnikai tisztogatásokkal járó jelentős demográfiai átrendeződés ment végbe. Ezek közül az elsőt egy keresztény nagyhatalom követte el muzulmán népcsoportok ellen, a másodikat egy muzulmán nagyhatalom egy keresztény nép ellen, a harmadikat pedig egy kommunista diktatúra muzulmán népcsoportok ellen.

Az első esetben a birodalom határait kiterjesztő cári orosz hadsereg demográfiai értelemben szinte eltörölte a föld színéről a Kaukázus északi oldalának nyugati felén elterülő, akkoriban területét és népességét tekintve Grúziával hasonló súlyú Cserkeszföldet. A területet aztán túlnyomó részt orosz telepések népesítették be, ezen a területen épült fel többek között Szocsi városa.

A második esetben az örmény népirtás során a végnapjait élő Oszmán-Török birodalom törölte el demográfiai értelemben ugyancsak a föld színéről a történelmi Örményország nyugati háromnegyedét, amelynek nagy része ma a törökországi kurd nyelvterület részét képezi.

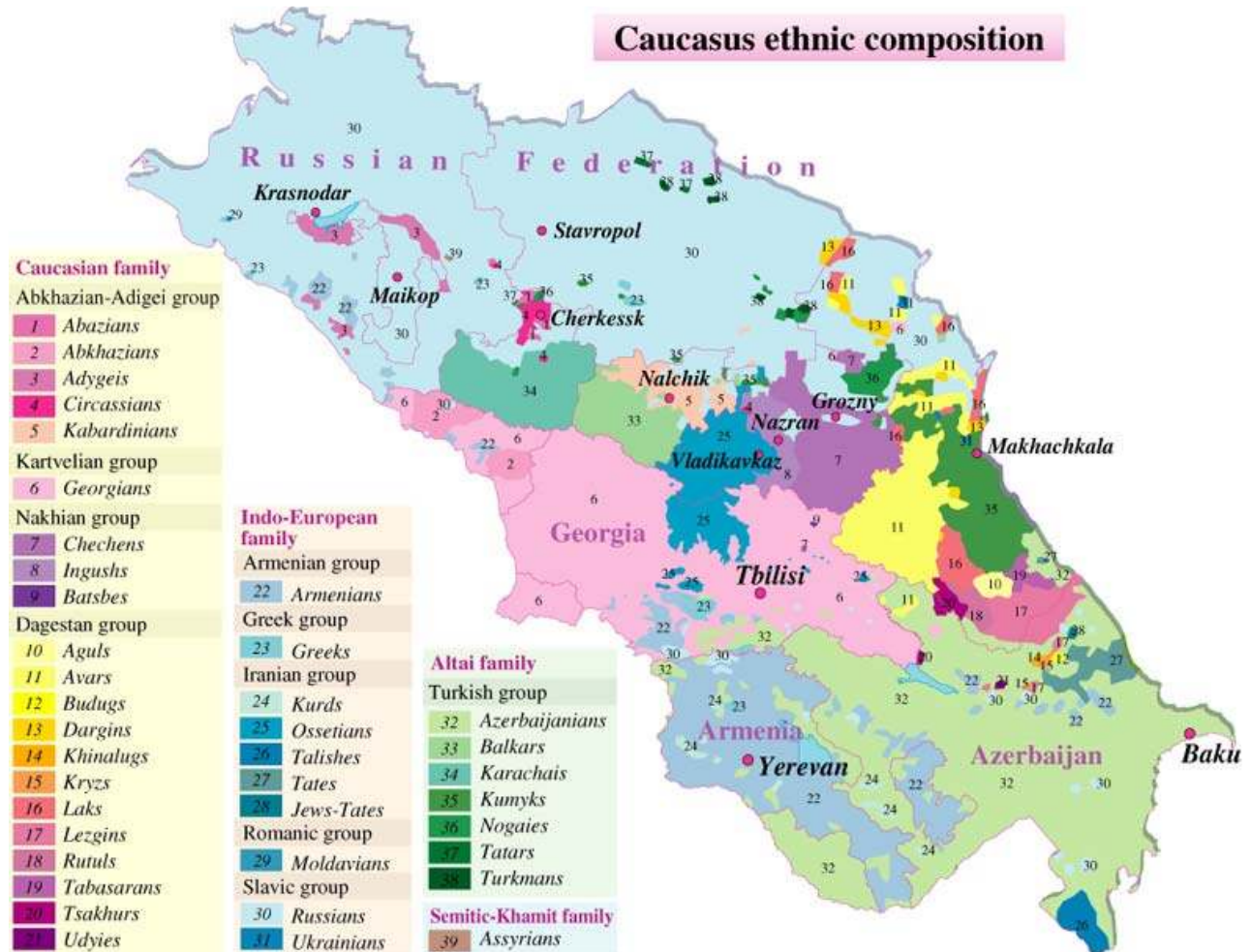
A harmadik esetben pedig a sztálini szovjet hatóságok deportálták Közép-Ázsiába a Kaukázus északi lejtőinek nyugati felén élő, török nyelvű karacsájokat és balkárokat, valamint az északi lejtő keleti oldalán élő csecseneket. A kényszeráttelepítés során az érintett népcsoportok tagjai tömegesen estek áldozatul az éhezésnek, betegségeknek és erőszaknak. Néhány évtized elteltével ugyan visszatérhettek a Kaukázusba, de az áttelepítések okozta trauma hatásai máig érezhetőek.

Ahogy ez Délkelet-Európa egyéb válságócaiban is így van, ezek a 19.-20. századi traumák meghatározzák a mai etnikai feszültségeket, a napjainkban zajló etnikai konfliktusok hátterét adják. Ennek áttekintésére tesz kísérletet a tanulmány.

Kulcsszavak: nyelvcsaládok; iszlám és kereszténység; etnikai tisztogatások; népirtások; kitelepítések; cserkeszek; örmények; Orosz Birodalom; Oszmán Birodalom.

Bevezető - A térség népcsoportjainak nyelvi és vallási hovatartozása

1. Térkép. A Kaukázus térségének népcsoportjai napjainkban

Source: Berouchachvili N., Radvanie J., 1996, 1998. *Georgian Soviet Thesaurus*
A térkép forrása¹

Mielőtt a konkrét esetek tárgyalására térnék, érdemes röviden áttekinteni a térség népcsoportjainak nyelvi és felekezeti orientációját. A térségben három csak itt előforduló nyelvcsalád (északnyugat-kaukázusi, északkelet-kaukázusi, dél-kaukázusi) mellett az indoeurópai nyelvcsalád örmény és iráni ága is őshonos népcsoportokkal képviselteti magát, valamint több török nyelvű népcsoport is előfordul. Az északnyugat-kaukázusi nyelvcsaládba a Grúzia északnyugati részén élő abházok, és a Kaukázus északi lejtőinek nyugati előterében élő cserkeszek tartoznak.² A cserkeszek maguk is több csoportra oszlanak. Leggyakrabban külön népcsoportként emlegetett tagjuk a többtől keletre, a Kaukázus középső szakaszának előterében élő kabardok, akiket a földrajzi elkülönültség mellett az utóbbi évszázadokban főleg a kereszténység és az orosz befolyás iránti nagyobb fogadókészségük, tehát elsősorban politikai szempontok különböztették meg a nyugatabbi cserkeszektől. A cserkeszek többi, nyugati részét az „adige” gyűjtőnévvel is illetik, de ez a csoport belül is megosztott, a sapsug, ubih, abaza, stb. törzsekre oszlik.³ Mivel változó, hogy az „adige” gyűjtőnevet mely cserkesz törzsekre alkalmazzák és melyekre nem, (napjainkban pl. az abazákat és a Karacsáj-Cserkesz köztársaságban élő cserkeszeket nem szokták ebbe számítani.) Az ebből adódó zavarok elkerülése céljából a továbbiakban a nem-kabard cserkeszekre egyszerűen csak a „nyugati cserkesz” megnevezést fogom használni. A cserkeszek régebben igen nagy területet népesítettek be, de az 1860-as

¹ <http://www.grid.unep.ch/product/publication/CEO-for-Internet/CEO/images/ethnic.jpg>

² Northwest Caucasian Languages

³ Shenfield – Who are (or were) the Circassians

években a cári orosz hadsereg tisztogató akciói következtében a kabardokat kivéve ma már lényegében csak szórványban fordulnak elő a betelepített orosz lakosság között.⁴

Az északkelet-kaukázusi nyelvcsalád a Kaukázus gerince északi oldalának keleti szakaszát foglalja el. Két csoportra oszlik, a nakh és a dagesztáni nyelvekre. A nakh nyelvek közé a csecsen és az ingus tartozik, míg a dagesztáni nyelvek közé tucatnyi kis nyelv Dagesztán területén.⁵

Jelenleg az északkelet- és az északnyugat-kaukázusi nyelvcsaládok közé ékelődik be három, iráni, illetve török nyelvű népcsoport területe. Nyugatabbra a török nyelvű karacsájok és balkárok⁶ élnek az északnyugat-kaukázusi népcsoportoktól délre fekvő hegyvidéki területeken, tőlük keletre pedig az iráni nyelvű oszétek⁷, akiknek egy kisebb csoportja a hegység túloldalán, Dél-Oszétiában él. Mindhárom népcsoport a Kaukázus északi előterében a kora-középkorban élő török és iráni nyelvű nomád népek leszármazottja. Az oszétek az alánoké, a karacsájok és balkárok pedig a kipcsakoké.

Mielőtt a középkorban a karacsájok, balkárok, és oszétek elfoglalták volna a hegyvidék középső szakaszát, és asszimilálták az ott talált őslakosságot, feltehetően ezeken a területeken is az északkelet-kaukázusi nyelvcsalád nakh ágába tartozó nyelveket beszélő népesség élt. A ma oszétek (északi és déli egyaránt) által lakott hegyvidék őslakos nakh népcsoportját „dval” néven ismerik a középkori források, a mai balkár és karacsáj területekét pedig „malkh” néven.⁸ A nakh nyelvű népek településterülete korábban a Kaukázus déli lejtőire is kiterjedt, ennek utolsó képviselője az északkelet-grúziai „batsz” népcsoport.⁹

A karacsájokon és a balkárokon kívül még két török nyelvű népcsoport él az Észak-Kaukázusban. Az egyik a kumükök, akik az északkelet-kaukázusi dagesztáni népcsoportok mellett szintén Dagesztán egyik őshonos etnikumát adják, és a köztársaság partvidéki területeit lakják, a Kaszpi-tenger mentén. A másik pedig a nogájok, akik a Kaukázus előterében az orosz kolonizációig domináns tatár népesség leszármazottai, de már csak szórványosan vannak jelen.¹⁰

A dél-kaukázusi vagy más néven kartvel nyelvcsalád legismertebb és meghatározó nyelve a grúz. Mivel Grúzia évezredek államiságra tekint vissza, ezért ma több, nyelvészeti szempontból önállónak tekinthető nyelvet ma gyakran szokás a grúz helyi változatainak tekinteni. Ilyen például a Kaukázus grúziai oldalának magashegységi térségeiben beszélt szvan, vagy a nyugat-grúziai mingrél. Ebbe a nyelvcsaládba tartozik még a történelmi Grúzia területén kívül, a Fekete-tenger Trabzontól keletre eső törökországi partvidékén élő muzulmán népcsoport, a lázok nyelve is.¹¹

Grúziától délre három őshonos népcsoportot emelhetünk ki, akiknek a legfontosabb szerepe volt a térség történelmében, az örményeket, azerieket, és kurdokat. Az azeriek nyelve a török nyelvek közé tartozik¹², a kurdoké az iráni nyelvek közé, az örmények pedig önálló csoportot képviselnek az indoeurópai nyelvcsaládon belül.

A fenti népcsoportok közül keresztények a dél-kaukázusi népek (a lázokat kivéve) az oszétek, és az örmények. Az összes többi népcsoport, -tehát az északnyugat-kaukázusi népcsoportok, az északkelet-kaukázusi népcsoportok, a térség összes török nyelvű népcsoportja, valamint a kurdok és lázok- pedig muzulmánok. A muzulmán népcsoportok közül jelentősebb keresztény kisebbség a kabardok és az abházok körében fordul elő, jelentős muzulmán kisebbség pedig a keresztény népcsoportok közül leginkább az oszétek körében. Az északkelet-kaukázusi népcsoportok közül egyedül a Grúziában élő batszok keresztények.¹³

Az elmúlt ezer év során elsősorban a vallási hovatartozás határozta meg, hogy a térség kis népcsoportjai a nagyhatalmak játszmáiban ki mellé álltak. Ez döntötte el, hogy melyik kis népcsoport számára melyik nagyhatalom vált apokaliptikus ellenfélle, és melyik megmentővé. Kiemelhetjük például a fordított párhuzamot a cserkeszek és az örmények között. A muzulmán cserkeszek vesztét a keresztény Oroszország, míg a keresztény örmények vesztét a muzulmán Törökország jelentette. Ugyanakkor ez fordítva is így volt, az örményeknek Oroszország, míg a cserkeszeknek Törökország jelentette az utolsó reményt történelmük legválságosabb időszakában.

⁴ Ibid.

⁵ Northeast Caucasian Languages

⁶ http://www.ethnologue.com/show_family.asp?subid=48-16

⁷ http://www.ethnologue.com/show_family.asp?subid=10-16

⁸ Jaimoukha, pp. 29.-39.

⁹ <http://www.eki.ee/books/redbook/bats.shtml>

¹⁰ http://www.ethnologue.com/show_family.asp?subid=48-16

¹¹ http://www.ethnologue.com/show_family.asp?subid=1194-16

¹² http://www.ethnologue.com/show_family.asp?subid=48-16

¹³ <http://www.eki.ee/books/redbook/bats.shtml>

A nyelvi és vallási hovatartozás alapján tehát a következőképpen csoportosíthatjuk a Kaukázus térségének népcsoportjait:

1. Tábla. A térség népcsoportjainak nyelvcsaládi és vallási hovatartozása:

	dél-kaukázusi	északkelet-kaukázusi		északnyugat kaukázusi	indoeurópai		altaji
		dagesztáni	nakh		iráni	örmény	török
Keresztény	grúzok		batszok	(az abházok és kabardok egy kisebb része)	oszétek	örmények	
Muzulmán	lázok, adzsárok	dagesztáni népcsoportok	csecsenek, ingusok	cserkeszek, kabardok, abházok	kurdok, (és az oszétek egy kisebb része)		karacsáj, balkár, kumük, nogáj, azeri, meset

Háttér

Történelmét és kultúráját tekintve a Kaukázus térségét három szomszédos történelmi nagyrégió befolyása határozta meg: délnyugat felől Anatólia, délkelet felől az iráni fennsík, északról pedig a kelet-európai sztyepp. A három nagyrégió a történelmi idők során általában három különböző kulturális hatást is jelentett, amelyek meghatározták a térség népcsoportjainak kulturális arculatát. Ebből a szempontból érdekes, hogy a hátról kettőnek a jellege alaposan megváltozott a korájukban: A kelet-európai sztyeppén a 16. századtól a török nyelvű és muzulmán vallású nomád népeket, akik közül időrendben tatárok voltak az utolsók, a szláv keresztény Oroszország váltotta fel. Anatóliában pedig a 14. századtól a görög nyelvű és keresztény vallású Bizáncot a török nyelvű muzulmán Oszmán Birodalom. Ez tehát a térséget kívülről érő vallási hatások földrajzi felcserélődéséhez vezetett. Míg a keresztény hatások forrása korábban elsősorban a bizánci Anatólia volt, addig a korújkortól kezdve ennek helyét az északon feltűnő Oroszország vette át. Az Arany Horda muzulmán tatárjai helyett pedig az iszlámmá vált, immár török Anatólia vált a muzulmán hatások fő forrásává az Észak-Kaukázusban.

A 4. századtól a 11. század végéig a bizánci Anatólia volt a keresztény világ többi részével összekötő híd Örményország és Grúzia számára. Bizonyos értelemben a bizánci kultúrszféra keleti periferiáját jelentették. Anatólia nagy része muzulmán uralom alá került, amely folyamatot végül az utolsó anatóliai bizánci erősség, Philadelphia 1390-es bevételével zárt le.¹⁴ Így tehát Grúzia és Örményország mögül eltűnt a bizánci háttér, a nagy keresztény nyugati szomszéd. Konstantinápoly 1453-as török bevételével a nyugati világgal összekötő, velencei és genovai kereskedők által előszeretettel használt tengeri kereskedelmi utvonallal is muzulmán ellenőrzés alá került, és a következő évtizedekben a törökök fokozatosan elfoglalták a Fekete-tenger partvidékének velencei és genovai telepeit is.

A térség vallási és kulturális megoszlása ezeknek a szomszédos térségeknek a hatásait mutatja. Ebből a szempontból fő választóvonalat a Kaukázus gerince jelent. A hegység déli oldalán a grúzok és az örmények még az ókorban váltak kereszténnyé. A muzulmán hódítás első időszakában, a 7. század közepétől a 11. század végéig tartó időszakban a bizánci civilizációs szféra keleti periferiáját jelentették. Ennek megfelelően itt mélyen beágyazott volt a keresztény vallás és kultúra. A 11. század végén aztán Közép- és Kelet-Anatólia török meghódítása elvágtatta Bizánctól a grúz és örmény területeket. Innentől kezdve a grúz és örmény kultúra, valamint államok a muzulmán uralom alatt hátramaradt kereszténység képviselőivé váltak. Északon ugyanakkor, a hegységnek a Bizánchoz képest távolabbi oldalán a kereszténység terjedése korántsem volt ilyen gyors. Nem szabad megfélemlenünk arról, hogy a térséget ekkor északról még nem a keresztény Oroszország határolta (a szláv nyelvterület délkeleti határa ekkoriban még az erdőv délkeleti határa mentén húzódott a Dnyeper és a Don vidékén) hanem a nagyrészt török nyelvű nomád népek által lakott sztyeppék. Így itt előbb a helyi vallások, a kereszténység, és az iszlám szinkretista keveréke vált meghatározóvá, majd a 16. századtól kezdve az iszlám hegemoniája szilárdult meg.¹⁵

¹⁴ Ostrogorsky pp. 455.

¹⁵ Smith, pp. 36.-38.

Ha ma a Kaukázusra gondolunk, akkor államok, népek és kultúrák szempontjából elsősorban Grúzia, Örményország, és Azerbajdzsán jut eszünkbe. Ez a kép azonban sok szempontból torz, e három ország csoportja sokkal inkább a 19.-20. század eseményei során létrejött halmaz, mint történelmi kategória. Örményország és Azerbajdzsán a történelmi Örményországnak illetve a történelmi Azerbajdzsánnak, az azeri nyelvterületnek egyaránt csak egy-egy kisebb felét képezik. Ahogyan azt látni fogjuk, a történelmi Örményország nagyobbik fele ma Törökországhoz, az azeri nyelvterület nagyobbik fele pedig Iránhoz tartozik¹⁶. A mai Örményországot és Azerbajdzsánt ezektől a történelmileg és/vagy etnikailag hozzájuk kapcsolódó területektől a cári Oroszország 19. századi terjeszkedése során meghúzott határok választják el. Ezek a határok, tehát a mai örmény-török, örmény-iráni, és azeri-iráni határok hagyományosan nem jelentettek történelmi, kulturális, etnikai vagy földrajzi határvonalakat, hanem csupán azt a vonalat, ameddig a 19. századi orosz terjeszkedésnek sikerült eljutnia. Hogy ma mégis ezek a független Örményország és Azerbajdzsán déli határai, az csupán annak köszönhető, hogy az egykori cári orosz birodalom uralma alá került örményeknek és azerieknek a történelem véletlen fordulatai végül meghozták a független államiság lehetőségét, míg az Iránban élő azerieknek, és különösen a mai Törökország területén élő egykori többmillió örmény népességének nem volt ekkora szerencséje. A tágabb értelemben vett, történelmi Örményország és Azerbajdzsán tehát mélyen benyúlnak a mai Törökország és Irán területére. Ezekben a formájukban viszont már csak erős fenntartásokkal lehet őket a Kaukázushoz kötni, „kaukázusi”-nak nevezni. Az azeri nyelvterület az orosz hódítás előtt hosszú évszázadokon át a történelmi Irán, azaz Perzsia integráns részét képezte, kulturális, politikai és vallási szempontból sokkal erősebben kötődött a perzsa civilizáció világához, mint a szűkebb értelemben vett Kaukázushoz. Az örmény népesség pedig a mai Törökország keleti felének hatalmas terülein elszorva élt a kurdokkal és törökökkel sokkal nagyobb mértékben elkeveredve, mint amennyire a Kaukázus térségéhez kötődött. A nyugatról és keletről török és perzsa birodalmak, északról a Kaukázus térsége, délről pedig az arab nyelvterület közé ékelődve az örmények és az azeriek sokkal inkább alkottak az ugyancsak ezen a területen élő kurdokkal egy közös történelmi-földrajzi térséget, mint a Kaukázus népeivel.

Örményország és Azerbajdzsán tehát történelmileg csak viszonylag lazán kapcsolódik a Kaukázus térségéhez. Egészen más történelmi utat járt végig a Kaukázus északi oldalának térsége. Ez a terület ma Oroszországhoz tartozik, kívül esik a grúz-örmény-azeri hármasság területén. Történelmi szempontból azonban ez a kis kaukázusi népek törzsterülete. Ma is számos kis népcsoport él itt egymás mellett, a hegység gerincének északi oldala mentén. A 19. század közepéig a terület nyugati felén a cserkeszek alkottak egy olyan homogén etnokulturális közösséget, amely népességét tekintve vetekedett a grúzokkal, örményekkel, és azeriekkel. A régi „Cirkászia” azonban a cári Oroszország hadserege által végrehajtott brutális etnikai tisztogatások következtében lényegében megsemmisült, hasonlóan ahhoz, ahogy pár évtizeddel később a török birodalom a területén élő örmény népességet irtotta ki. Az Észak-Kaukázus térségének harcias népcsoportjai sokáig ellenálltak a térségben megforduló nagy birodalmak hódító törekvéseinek, legyen szó perzsákról, törökökről, bizánciakról, arabokról, mongolokról, tatárokról, vagy éppen oroszokról. Ennek következtében ezen a területen egészen a 20. századig a klánrendszer maradt meghatározó. Míg az örmények és azeriek a kurdok sorsában osztozva történelmileg elsősorban a perzsa és a török birodalmak érdekszférájába tartoztak, addig az észak-kaukázusi népcsoportok már a 16. század közepétől az orosz birodalom szomszédaiává váltak. Talán ennél is fontosabb volt azonban kulturális identitásuk kialakulásában a sztyeppék nomád török népeinek legalább ezer évig tartó szomszédsága.

Az Észak-Kaukázus, valamint a déli örmény-azeri-kurd térség közt helyezkedik el Grúzia. Grúzia nem csak földrajzilag, de történelmét tekintve is köztes utat képvisel e két térség között. Történelme során az észak-kaukázusi törzsekkel, valamint a török és perzsa birodalmakkal egyaránt kapcsolatban állt. Intenzív kapcsolatok fűzték a török és perzsa birodalmakhoz, de az örményekkel, kurdokkal és azeriekkel ellentétben önállóságát többé kevésbé egészen az orosz hódításig sikerült megőriznie. A területén több észak-kaukázusi népcsoport töredékei is előfordulnak, de az északi térségek törzsi berendezkedésével szemben mégis a szervezett államiságnak vannak itt régre visszatekintő hagyományai. Az észak-kaukázus számos nyelvéhez hasonlóan a grúz nyelv is egy csak itt előforduló, egyedülálló nyelvcsalád tagja, nagy nyelvjárási különbségekkel, de az északi térségekkel ellentétben itt már sok évszázaddal ezelőtt kialakult egy egységes irodalmi nyelv.

Az így elkülönített három térség államiság szempontjából is három különböző fejlődési utat képviselt. A történelmi Örményország¹⁷, valamint az azeri és a kurd nyelvterület az elmúlt ezer évben a perzsa és török

¹⁶ http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=azb

¹⁷ Örményország államisága a törzsterületen a 11. század közepén szűnt meg. A Földközi tenger mentén, Kilikiában létezett ugyan még egy örmény állam egészen 1375-ig, de ez nem az örmény törzsterület része.

iszlám birodalmak részét képezte, nagyrészt önálló államiság nélkül. Grúzia nagyrészt végig önálló államisággal rendelkezett, bár ez többször jelentett részfejedelemségekre szakadást, és/vagy vazallusi alárendeltséget a perzsákkal vagy törökökkel szemben.¹⁸ A hegység északi oldalán élő népcsoportok pedig nagyrészt törzsi társadalomban éltek, ahol a klánok szerepe volt meghatározó.¹⁹

I. Az Észak-Kaukázus orosz meghódítása és a cserkesz népiptás

A kaukázus térségének orosz meghódítása

A régió orosz hódítása több lépcsőfokban következett be. Az alábbi fejezetekben ezekről kaphatunk rövid áttekintést.

A tatár kánságok felmorzsolása, és az első orosz erődítmények a Kaukázus lábánál.

Az orosz hódítás a 16. század közepén morzsolta fel a Volga menti tatár kánságokat, és ért el ezáltal a Kaukázus előteréig tolva ki határait. A birodalom déli határát a következő két évszázadra a térségben a Manics, a Jegorlik, és a Terek folyók jelentették, az orosz telepések első előőrsét pedig a tereki kozákok. Ekkoriban azonban, még közel kétszáz évig volt egy fő földrajzi akadály az orosz terjeszkedés útjában, még pedig a Krími Kánság. Ez a tatár állam az Arany Horda egyik utódállama volt, és az Oszmán-Török birodalom katonai védőerőjének köszönhetően még kétszáz évig sikerült elkerülnie az Asztrahanyi és a Kazanyi kánságok sorsát, az orosz hódítást.²⁰

Ez az ország viszont jelentős geostratégiai gátat jelentett a kaukázusi orosz terjeszkedés számára. Egyfelől Oroszország így ekkor még nem rendelkezett fekete-tengeri kijárással, a Fekete-tenger így ekkoriban lényegében „török tó” volt. Az orosz terjeszkedés tehát ekkoriban még nem tudta ezt a tengeri útvonalat igénybe venni. Másrészt pedig a kánság keleti területei, a Manics, a Jegorlik, és a Kubán folyók között fizikailag is az orosz területek és a nyugat-kaukázusi Cserkeszföld közé ékelődtek.²¹

A fentieket végiggondolva nem is meglepő, hogy két évszázadnyi stagnálás után az orosz terjeszkedés a Krími Kánság bukása után kapott ismét erőt a térségben. Az orosz fennhatóság déli határa keleten továbbra is a terek maradt, nyugaton viszont a Manics-Jegorlik vonal helyett immár a Kubán volt az. Az Arany Horda utolsó utódállamának bekebelezésével Oroszország immár a Fekete-tengert is igénybe vehette hadműveleteihez, és a Kaukázus teljes hosszában a hegység előterében állt. A megszerzett új területeken újabb kozák egység jött létre, a kubáni kozákok.²²

A fenti okok miatt a 19. század elejéig az orosz hatalom nem tett komolyabb kísérletet arra, hogy a Kaukázus térségét közvetlen ellenőrzés alá vonja. Persze e vonal mentén is differenciáltak voltak az Orosz Birodalom kapcsolatai a szomszédos észak-kaukázusi törzsekkel. Az Észak-Kaukázus két szélén, a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közelében élő népcsoportok szívós ellenállást tanúsítottak mindenféle orosz behatás ellen, és egyre inkább az iszlám felé fordultak, a hegység középső szakaszának népcsoportjai viszont hamar kiegyeztek az oroszokkal, a „finlandizáció” útjára léptek, és körükben megszilárdult az ortodox kereszténység, bár az iszlám jelenlét sem szűnt meg. A szélek ellenálló népcsoportjai közül a Fekete-tenger menti cserkeszek a tenger túlsópartjáról, az Oszmán-török Birodalomtól és a krími tatároktól kaptak ehhez segítséget, míg a Kaszpi-tenger közelében élő dagesztáni népek és csecsenek a szomszédos Perzsiától. A kabardok és az oszétok voltak az a két népcsoport, akik a hegység középső szakaszán együttműködtek az oroszokkal.²³ Mint arról már szó volt, a kabardok a cserkeszek keleti ágát képezik, míg az oszétok nyelve az iráni nyelvek közé tartozik. A kabardok és az oszétok együttműködő politikájában talán az is szerepet játszhatott, hogy míg a nyugati cserkeszek, keleten pedig a csecsenek és a dagesztániak stratégiai szempontól elérhető közelségben voltak török és perzsa szövetségeseikhez, addig a kabardok és az oszétok tengeri összeköttetés vagy közvetlen szomszédosság hiányában földrajzilag el voltak vágva ezektől a muzulmán nagyhatalmaktól, ráadásul a hegység túloldalán, délről is a keresztény Grúziával voltak szomszédosak. A kabardok még a 1761-ben században léptek vazallusi viszonyra Oroszországgal, az oszétok területén pedig 1784-ben épült fel Vlagyikavkaz orosz erődje.

A Krími Kánság bekebelezése után a következő lépcsőfok Grúzia megszerzése volt, ami immár a térség szívében jelentette orosz erők megjelenését.

¹⁸ Periodical Historical Atlas of Europe

¹⁹ Smith pp. 36-38.

²⁰ Történelmi világtalasz pp. 52

²¹ Történelmi világtalasz pp. 52

²² Smith pp. 36.-40.

²³ Smith pp. 39.

A Kubán és a Terek vonala viszonylag egyenes és természetes déli határvonalat jelentett. Ekkor azonban jelentős fordulat történt. A Kaukázus déli oldalán fekvő keresztény Grúzia a megelőző évtizedekben már többször kért segítséget, és próbált szövetséget elérni Oroszországgal mint az egyetlen környékbeli keresztény hatalommal, hogy így biztosítsa magát két veszélyes muzulmán szomszédjával, az oszmán-török és a perzsa birodalmakkal szemben. 1801-ben viszont, miután egy perzsa hadsereg feldúlta Tbiliszit, a grúz vezetés úgy döntött, hogy a helyzet annyira súlyos, hogy az Oroszországal való államközi szövetség, és esetenkénti segítségkérés már nem jelent elégséges garanciát a törökökkel és perzsákkal szemben. Így két rossz közül kisebbiként amellel döntöttek, hogy Grúzia inkább egy az egyben önként csatlakozzon a keresztény orosz birodalomhoz, mintsem hogy a muzulmán törökök vagy perzsák martalékává váljon. A drámai döntés persze még így is megosztólag hatott a grúz politikai elite, de akik ellenvéleményen voltak, azokat hamarosan jobb belátásra bírta a bevonuló orosz hadsereg.²⁴ Grúzia megszerzésével Oroszország addigi téli határától közel száz kilométernyire délre jutott egy szigetszerű tartományhoz, amelyet minden irányból ellenséges területek vettek körül. Oroszországtól az észak-kaukázusi törzsek területe választotta el, és így az összeköttetés is problémás volt. Az összeköttetést az Észak-Kaukázusban eddigre kialakult viszonyok miatt elsősorban az orosz hatalommal jó viszonyt ápoló oszétok területén keresztül biztosították.

Ez a helyzet geostratégiai szempontból felborította a térség nyugalalmát. Oroszország számára mindeddig kényelmes és logikus megoldás volt alapvetően a 16. században kialakult, a Kubán és a Terek folyók vonalát követő déli határvonalat tartani. Azonban gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet az a nagy kiterjedésű, a hegység túloldalán fekvő, ellenséges területekkel körülvett orosz enklávé, amit ekkortól Grúzia alkotott. Stratégiai szempontból innentől kezdve Oroszországnak két lehetősége volt. Ha fenntartja Kubán-Terek vonalat, mint déli határát, akkor előbb utóbb az elszigetelt és nehezen védhető grúziai enklávé összeomlik, rosszabbik esetben török vagy perzsa ellenrőzés alá kerül, jobbik esetben egyszerűen elszakad, és visszaér a független államiséghez. Ha viszont Oroszország úgy dönt, hogy új szerzeménye megtartására koncentrál, akkor egyfelől meg kell erősítenie annak határait, ami Törökországgal és Perzsiával jelent újabb háborúkat, másfelől pedig biztosítani kell az enklávé összeköttetését Oroszországgal, ami pedig csak az észak-kaukázusi törzsek leigázása útján lehetséges. Vagyis röviden: a Kubán-Terek vonal fenntartása Grúzia elvesztésével járt volna, Grúzia megtartása viszont csak lényegében a térség összes többi szereplőjével (törökök, perzsák, észak-kaukázusiak) szembeni „preventív” támadó fellépéssel volt lehetséges.

Oroszország, mint terjeszkedő nagyhatalom, az utóbbi lehetőséget választotta. Az orosz, a török, és a perzsa birodalmak egymással való viszonya már a korábbi évtizedekben sem volt harmonikusnak nevezhető, orosz-török és orosz-perzsa háborúk már a 18. század eleje óta előfordultak, és Nagy Katalin idején a Krími Tatárország meghódításával Oroszország kétszáz évnyi szünet után ismét komoly területi expanzióba kezdett a déli irányban is. A trendbe tehát beleillett az a kaukázusi terjeszkedési politika, ami Grúzia meghódításával kezdődött, azonban a korábbiakhoz képest sokkal kiélezettebbé tette az orosz-török és az orosz-perzsa szembenállást, emelte annak tétét, az észak-kaukázusi népekkel szemben pedig az egymás mellett élést a totális háború állapota váltotta fel.

Oroszország először a veszélyesebb ellenségekkel, a török és a perzsa birodalmakkal szemben biztosította új szerzeményét, Grúziát. Az 1804-1813-as orosz-perzsa háborút lezáró gulisztáni békeszerződéssel Oroszország megszerezte Perzsiától lényegében a mai Azerbajdzsán egész területét, 1810-ben pedig a török befolyás alatt álló nyugat-grúziai Imerét Királyságot foglalta el.²⁵

Ezzel tehát az orosz majd szovjet Kaukázusontúlként ismert terület nagy része orosz uralom alá került, a Fekete-tengertől a Kaszpi-tengerig. Az új területek így nagyobbá és védhetőbbé váltak, és Oroszországgal való összeköttetésük is könnyebbé vált, hiszen immár nem csak az oszétok földjén át vezető egyszem hadiúton, hanem a Kaszpi-tengeren Baku, a Fekete-tengeren pedig Poti kikötőjén keresztül két irányból tengeri úton is megközelíthetővé vált. Maguk az észak-kaukázusi területek viszont továbbra sem álltak orosz uralom alatt. Ha a korábbiaknál kevésbé is, de még mindig akadályt jelentettek Oroszország, és új Kaukázuson túli szerzeményei között. Az érem másik oldala, hogy a kaukázuson túli orosz birtokok 1810-13-as kiterjesztése után már sokkal kevésbé voltak ezek az új szerzemények bekerített helyzetben, hanem sokkal inkább váltak az észak-kaukázusi népek minden oldalról az oroszok által bekerítetté, egyik oldalról az orosz törzsterület, másik oldalról az új Kaukázuson túli orosz szerzemények közé szorulva.

Innentől kezdve viszont törvényszerűvé vált, hogy –már ha Oroszország nem veszíti el előbb Kaukázuson túli birtokait- előbb-utóbb bekövetkezi az Észak-Kaukázus orosz meghódítása. Ennek a háborúnak lett aztán a vége a sokak által cserkesz népiirtásnak nevezett esemény, melynek végére a történelmi Cserkeszföld, és a cserkesz nép addigi formájában nem létezett többé.

²⁴ Dawisha és Parrot, pp. 157.-158.

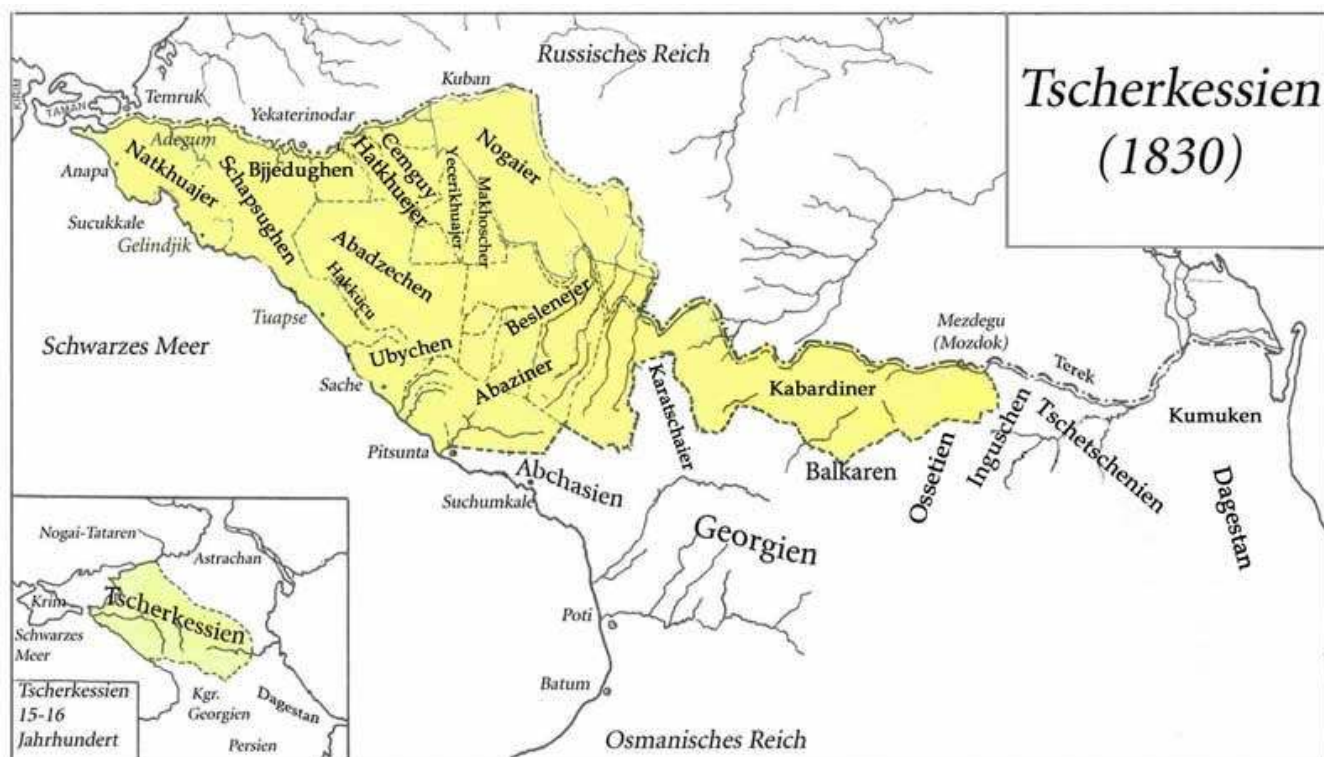
²⁵ Történelmi Világatlasz pp. 52

A 19. század középső harmadában zajlott le az a háború, amely a régi Cserkeszföld pusztulásához, és egyben az Észak-Kaukázus meghódításához vezetett. Az ellenállás maját nyugaton Cserkeszföld, keleten pedig Samil imám birodalma, Dagesztán és Csecsenföld jelentették. A két góc között a kabard és főleg az oszét területek ekkoriban is több hajlandóságot mutattak az oroszokkal való együttműködésre. Keleten Samil veresége 1859-ben következett be. A dagesztáni és csecsen területek kevésbé voltak alkalmasak mezőgazdasági művelésre, és távolabb feküdtek Oroszország fő muzulmán nagyhatalmi ellenfelétől, Törökországtól. Talán ennek köszönhető, hogy itt az orosz hatalom megelégedett a behódolással, és nem törekedett a meghódított területek etnikai átformálására is. Samil imám veresége után cserkeszek maradtak az ellenállás utolsó bástyája, és velük szemben az orosz hatalom még keményebb módszereket vetett be.²⁶

A cserkesz népiertás

A cserkesz nyelvterület a 19. század közepe táján még mind kiterjedésre, mind népességre, mint pedig etnikulturális homogenitás tekintetében olyan jelentős volt, hogy ha megmarad, akkor jó eséllyel Grúzia, Örményország, és Azerbajdzsán mellett Cserkeszföld a negyedik nagy szovjet kaukázusi köztársaság lehetett volna. A terület a Kaukázus legcsapadékosabb, északnyugati részén terült el, északról a Kubán folyó, keletről az oszét területek, délről Grúzia és Abházia határolták. Területe északnyugaton egészen a Kercsi szorosig terjedt ki. Pontos kiterjedését, és a különböző cserkesz törzsek, valamint a nogájok elhelyezkedését az alábbi térképen láthatjuk²⁷:

2. Térkép. A régi Cserkeszföld

Azonban a 19. század második felében a cári orosz birodalom hadserege a cserkesz ellenállás megtörése céljából olyan mértékű etnikai tisztogatásokat hajtott végre a területen, amelyeket sokan az elfelejtett népiertások egyikének tekintenek. A megmaradt cserkeszek az Adige Köztársaság, a Karacsáj-Cserkesz Köztársaság és a Krasznodari Körzet területén ma már csak elszórt nyelvszigeteket és szórványokat képviselnek a betelepített orosz lakosság közé vegyülve. A sokak a cserkesz etnikum részének, máskor viszont külön népcsoportnak tekintett kabardok viszont viszonylag sikeresen vészelték át ezt az időszakot, és a Kabard-Balkar Köztársaságban ma is a lakosság többségét alkotják.

Arra a hadműveletre, amely végül a cserkesz népiertásba torkollott, 1860-1864 között került sor, Jevdokimov tábornok irányítása alatt. Az orosz vezetés ekkor, a krími háború után szabad kezét adva úgy

²⁶ Smith 48.-50.

²⁷ http://www.gfbv.de/uploads/inhaltsDok/teaser_bild/1890.jpg

döntött, hogy ki- és áttelepítések útján rendezze a cserkesz- kérdést. A cserkesz klánok választhattak, hogy vagy az orosz hadsereg által ellenőrzött síksági enklávékba települnek át, vagy kivándorolnak a Török Birodalomba. A többség a menekülést, vagy a végsőig –sok esetben a szó legszorosabb értelmében az utolsó emberig- folytatott harcot választotta. A hadművelet első évében Cserkeszföld északi határvidékéről, a Kubán vidékéről négyezer cserkesz család választotta ellenállás nélkül a Törökországba való kivándorlást, a belső területek törzsei azonban ezúttal is az ellenállást választották. Ezúttal azonban –a krími háború után- elmaradt a korábban szokásos török segítség. A végső összecsapás előtt a cserkeszek vezetői tettek még egy utolsó kísérletet hogy kedvezőbb feltételek mellett kerüljenek orosz fennhatóság alá: 1861 őszen a cserkeszek delegációja Jekatyerinodarban meglátogatta a hadműveleteket onnan figyelemmel kísérő II. Sándor cárt. Azzal az ajánlattal fordultak hozzá, hogy hajlandóak elismerni az orosz fennhatóságot, amennyiben az orosz katonai egységek és a kozákok visszavonulnak a Kubán és a Laba folyók északi oldalára. A cár azonban elutasította az ajánlatot, és továbbra is a korábbi feltételekhez ragaszkodott: A cserkeszek vagy alávetik magukat az orosz hadsereg által végrehajtott áttelepítésnek, mely a Kubán menti síkságon juttat nekik jól őrzött enklávékot, vagy el kell hagyniuk a birodalmat. Végül a birodalmon belüli áttelepülésnek a cserkesz népességnek kevesebb mint egytizede, 150 000 ember választotta.²⁸ 1897-ben 217.000 tágabb értelemben vett cserkesz élt a birodalom területén,²⁹ akik közül nagyjából 65 000 főt tettek ki a népiirtás által nagyjából megkímélt kabardok, és 152 000 főt a nyugati cserkesz népesség maradványai³⁰. Törökországba összesen hozzávetőleg 700 000 cserkesz érkezett, 500 000 fő az 1860-1864 közti események alatt, 200 000 fő pedig még 1858-ban, a krími háború után, önként, békésebb körülmények között. A kitelepítést eszközöző török és görög hajók mozgását az orosz hatóságok engedélyezték, így engedve szabad utat a cserkesz népesség kiáramlásának. Azonban az 1860-1864-es események során különböző okokból meghaltak száma így is hozzávetőleg a cserkesz népesség felét tette ki, ezért is beszélnek ebben az esetben sokan népiirtásról. Az áldozatok egy része az orosz csapatokkal vívott fegyveres harcokban esett el, vagy az orosz katonák atrocitásainak áldozataivá vált. Másik részük az orosz csapatok előli menekülés és bujkálás közben esett éhezés és a betegségek áldozatául, míg sokan már a Törökországba való menekülés során pusztultak el. Ennek egyik oka ugyancsak az éhezés, kimerültség és az ezek nyomán fellépő járványok voltak, a másik oka viszont az volt, hogy a menekülőket szállító török hajókra gyakran annyi utas zsúfolódott fel, hogy ezek túlterhelve tömegesen szenvedtek hajótörést.³¹ Az Észak-Kaukázus orosz meghódításakor a cserkeszek mellett a térség több másik muzulmán népcsoportjából is tömegek menekültek Törökországba, ezek a népmozgások azonban kisebbek voltak annál, sem mint hogy ezeknek a népcsoportoknak a zárt nyelvterületei felbomlottak volna.³² A tágabb értelemben vett Cserkeszföldön belül annak a nyugati és északnyugati felére volt csak jellemző a szinte teljes elnéptelenedés, és az elnéptelenedett terület oroszokkal való újratelepítése. Délen, a hegyek között a török nyelvű karacsajok és balkárok, valamint keleten az oroszokkal mindig is jobb viszonyt ápoló, részben keresztény kabardok kompakt nyelvterületük megbomlása nélkül vészelték át az eseményeket. Cserkeszföld nyugati fele azonban teljes népesség- és kultúracserén ment át. Az események előtt a Kubán folyó jelentette a határt a zárt cserkesz nyelvterület, és az orosz lakta vidékek között. Ma ezen a vidéken a népesség szinte teljes egészében orosz, és itt helyezkedik el három jelentős orosz fekete-tengeri kikötő, Novorosszijszk, Tuapsze, és Szocsi.

II. Az örmény kérdés és az örmény népiirtás

Az örmény nyelvterület széttöredezése

Az egykori Örmény Királyság területére már legalább az 1071-es manzikerti csata óta folyamatos volt a muzulmán népesség (kurdok, azeriek, törökök) beáramlása. Ez az örmény nyelvterületre nézve hasonló következménnyel járt, mint a koraiújkorai román bevándorlás az erdélyi magyar nyelvterületre nézve. A korábban homogén örmény nyelvterület fokozatosan feltöredezett, és egyre nagyobb része vált a többségbe kerülő muzulmánok közé ékelődő nyelvszigetökké, majd végül több helyen is szóravánnyá.³³ A tendencia másik fele volt, hogy az örmény törzsterületről gazdasági és politikai okokból több jelentős migrációs hullám is indult mind a még keresztény kézen lévő Kis-Ázsiai területekre, mind pedig a muzulmán kézen lévő

²⁸ Shenfield – Massacre and Deportation

²⁹ Ibid.

³⁰ Ethno Caucasus

³¹ Shenfield – Massacre and Deportation

³² Smith pp. 53.

³³ Kurkijan

területeken belül. Ezek fő célpontjai a földközi tenger partvidékén fekvő Kilikia, azaz Kis-Örményország, az örmény törzsterülettel közvetlenül szomszédos kelet-anatóliai területek, Konstantinápoly és környéke, Tbiliszi és környéke, valamint később Baku és környéke voltak. Ennek megfelelően az örmények aránya az örmény törzsterületen fokozatosan csökkent, az azzal szomszédos területeken viszont fokozatosan növekedett. A törzsterületen a korábbi homogén örmény nyelvterület fokozatosan nyelvszigetek hálózatává töredezett, a szomszédos területeken viszont egyre jelentősebb örmény szórványok, sőt, sok esetben nyelvszigetek is jöttek létre. Az örmény etnikum elindult a diaszpórává válás útján. A 19. század közepére az örménység egy olyan stádiumba jutott el, ami az etnocentrikus nemzetállami felfogás ekkor kezdődő korszakában olyan csapdába került, hogy félúton volt egy területi jellegű nemzetalkotó etnikum és egy diaszpórában élő nép között. Az örmény népesség az Alanya-Batumi-Tbiliszi-Baku-Tebriz ötszög által határolt hatalmas területet behálózó nyelvszigetek hálózatában élt. Ahogyan az alábbi térképen³⁴ is látszik, ezen belül a helyi népességnek szinte mindenhol jelentős részét képezte, ugyanakkor viszont szinte mindenhol kisebbségben is volt, a legtöbb helyen még a teljes népesség harmadát-negyedét sem érte el.

A helyzetet súlyosbította, hogy –ahogyan azt később látni fogjuk- abban a három vilájetben, (Van, Bitlis, Erzurum) amelyeket az első világháború alatt végül megszállt az orosz hadsereg, és amelyeket aztán a Sévres-i békekonferencia Wilson elnök javaslatára az újonnan létrejött független Örményországhoz csatolt volna, csak a törökországi örmények egyharmada élt.³⁵ Keleten, a határ orosz oldalán pedig az orosz Kaukázuson túlon élő összes örménynek csak nagyjából fele élt a majdani független Örményország részeként elképzelt jereváni és Karsz-i kormányzóságokban.³⁶

Ez az állapot azért jelentett csapdahelyzetet, mert egyfelől az örménység egy túlságosan jól körülhatárolható területen alkotta a népesség túlságosan nagy hányadát ahhoz, hogy ellen tudjon állni a saját nemzetállam létrehozására irányuló kísértésnek, illetve hogy na lácson benne fenyegetést a török állam. Ugyanakkor viszont túlságosan kevés helyen volt többségben ahhoz, hogy az etnikai igazságosság alapján valóban létrehozható legyen egy örmény állam. Szinte lehetetlen lett volna egy olyan Örményország határainak megvonása, amelyben egyfelől többségben is van a népcsoport, másfelől pedig az örmény nép többsége is a határain belül él. Még aban az ideális esetben is, ha egy szerencsés történelmi fordulat miatt nem történt volna meg az örmény népirtás, egy ilyen állam létrehozása valószínűleg csak a görög-török lakosságcserehez mérhető áttelepítésekkel lett volna lehetséges. Ahogyan azt látni fogjuk, ha kisebb léptékben is, de a megmaradt területeken szovjet Örményország határainak véglegesítése is hasonló népmozgásokkal járt örmény-azeri viszonylatban.

Az áttelepítésekkel létrehozott homogén Örményország alternatíváját egy olyan örmény állam jelentette volna, ahol egy felől az államon belül az államalkotó népcsoportnak vele azonos méretű, vagy akár összességében azt még meg is haladó muzulmán népességgel (azeriekkel, kurdokkal, törökökkel) kellett volna osztoznia, ugyanakkor pedig a teljes örménység fele vagy annál is nagyobb része az állam határain kívül maradt volna, muzulmán államok uralma alatt. Ahogyan azt látni fogjuk, tulajdonképpen a Wilson-i Örményország terve jelentett volna egy ilyen forgatókönyvet. Wilson saját idealizmusához híven abban bízott, hogy az örmények kellő önmérsékletet tanúsítanak majd a tervezett új államban velük közel azonos népességet adó muzulmánokkal szemben, és az új Örményország a különböző népcsoportok együttélésének példája lehet. Kérdés azonban, hogy ennek az adott körülmények között mekkora lett volna a realitása. Olyan végletekig kiéleződött történelmi ellentétekkel terhelve, mint amelyek a korábbi évtizedekben kialakultak az örmények és muzulmán szomszédai között, lett volna-e egyáltalán bármilyen realitása is egy ilyen idealisztikus forgatókönyvnek? Hiszen ha megnézzük, a Párizs környéki békék által létrehozott új, többnemzetiségű államokat még olyan esetekben is súlyos etnikai konfliktusok terhelték a két világháború közti időszakban, ahol az együttélő népcsoportok korábbi történelmi ellentétei korántsem voltak annyira kiélezettek, mint ebben az esetben. Gondoljunk csak Csehszlovákiára, Nagy-Romániára, vagy két világháború közti Lengyelország keleti területeire. E tapasztalatok tükrében sajnos nagyon erősen merül fel az a kérdés, hogy egy felerészben muzulmánok által lakott Örményország nem sülyedt volna-e végeláthatatlan polgárháborúba, nem vált volna-e egy két világháború közti Boszniává vagy Libanonná. Ezzel maga után vonja azt a kérdést is, hogy ebben nem avatkoztak volna-e be egy ilyen polgárháborúba a szomszédos muzulmán országok, illetve hogy mi lett volna a sorsa az állam határain kívül, muzulmán fennhatóság alatt rekedt örmény népességnek.

³⁴ A térkép: Verteilung der Armenischen Bevölkerung in Türkisch-Armenien, Kurdistan u. Transkaukasien, Gotha: Justus Perthes, 1896

³⁵ Saját számítás az örmény patriarkátus becslése alapján amelyeket illetően a keleti vilájetekre vonatkozó adatok Marc Léart, közli a „La Question Arménienne, á la Lumière des Documents”-ben, míg a birodalom egészére vonatkozó patriarkátusi becsléseket Karayan a dolgozatban többször idézett írásában.

³⁶ Ethno-Caucasus

3. Térkép. A törökországi örmény népesség eloszlása az 1890-es években

Az örmény nyelvterület középkori és korajúrkori története jó példa arra a jelenségre, amely különböző vallású népségek földrajzi keveredése esetén gyakori. Míg azonos vallás esetén viszonylag sok lehetőség van kölcsönös asszimilációra, egyazon egyházközséghez több népcsoportból is tarthatnak emberek, egyszerűen történhetnek vegyes házasságok, addig különböző vallások esetén a földrajzi egymás mellett élés ellenére is tartósan fennmarad az elkülönülés. Ezért, míg azonos vallású népségek szomszédsága esetén a szórványok kölcsönös gyors asszimilációjával viszonylag könnyen jönnek létre homogén nyelvterületek és földrajzilag viszonylag egyértelműen meghúzható nyelvhatárok (ahogyan azt pl. a magyar-szlovák nyelvhatár esetében láthatjuk) addig különböző vallású népcsoportok esetén kis létszámú, földrajzilag távolra szakadt szórványok is szívósan őrzik különállásukat, így viszont a különböző nyelvterületek földrajzilag sakkátblaszerű párhuzamos jelenléte, nyelvszigetekkel sűrűn tagolt girbegurba nyelvhatárok és nagy kiterjedésű, vegyes népséggű területek jönnek létre (ahogyan ezt Erdélyben, a régi Örményországban, vagy a felekezeti szempontból megosztott Boszniában és Észak-Írországban láthatjuk).

Az örmény népesség az első világháború előtt, és az örmény népirtás

Az örmény népirtás gyakran mint a modern kor első népirtása kerül említésre. Ennek bővebb tárgyalása szétfeszítené e tanulmány kereteit, és eleve egy olyan kérdés, amelynek már csupán a súlyából fakadóan önmagában is jelentős szakirodalma van. Itt ezért csak röviden, és olyan megközelítésből kerül tárgyalásra, hogy milyen formában jelentett átrendeződést a térség etnikai földrajzában, és milyen demográfiai háttérre vezethető vissza. A fentebb jellemzett körülmények alkották tehát azokat a kereteket, amelyek közt az örmény népirtásra végül az I. Világháború alatt sor került. A törökországi örménység bizonyos értelemben csapdahelyzetben volt, hiszen míg országnyi területen alkotta a népességnek elég nagy hányadát ahhoz, hogy

azt a területet a korszakban divatos nemzetépítési szempontból a sajátjének érezte, csak nagyon kevés helyen alkotta ezen belül a népesség túlnyomó többségét. Nem tudjuk, ez milyen mértékben járult hozzá a népirtás kivitelezhetőségéhez, de valószínűleg nem növelte az örmény népesség ellenálló képességét az, hogy szinte mindenhol olyan muzulmán népcsoportokkal keverten élt (törökökkel, kurdokkal, azeriekkel) akik a török-örmény konfliktusban alapvetően a törökök mellé álltak.

Ahogy azt később látni fogjuk, ekkoriban még az Orosz Birodalomban élő örmények földrajzi elhelyezkedése sem volt sokkal szerencsésebb, később ott is csak a történelmi körülmények alakulása, és jelentős népességmozgások vezettek majd egy viszonylag homogén nemzetállam megalakításához.

A mai Törökországot alkotó terület népessége 1914-ben 13 millió fő körül volt. Ezt az adatot azért érdemes előre tudatosítanunk, mert az örmény népességet illető számok esetében ehhez viszonyítva láthatjuk, hogy Törökország lakosságának mekkora hányadát alkották. Ahogy azt látni fogjuk, a mai Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán területén 1897-ben 878 000 örmény élt. Ebből a mai Örményország területén 408 000, a mai Azerbajdzsán területén –Karabahhal együtt– 254 000, a mai Grúzia területén pedig 216 000. További 100.000 örmény élt ekkor az akkor Oroszországhoz, ma viszont már Törökországhoz tartozó Karsz és Iğdir vidékén, ahol a kurdok és törökök mellett a lakosság egyharmadát alkották.³⁷ Így tehát az orosz Kaukázuson élő örmény népesség száma 1897-ben összesen 978 000 fő körül volt.

Korántsem ilyen egyértelműek a törökországi örmény népességre vonatkozó adatok. Az 1844-es török népszámlálás 2.4 millió örményt mutatott ki. 1877-78-tól kezdve azonban, mikor is a Berliini kongresszust követően az európai nagyhatalmak élénkebben érdeklődni kezdtek az örmény kérdés iránt, a török statisztikákban hirtelen felére csökkent a kimutatott örmények száma, és innentől rendszeresen másfél millió főnél kisebb számadatokkal találkozhatunk. Az első világháború előtti évek hivatalos adatai 1.3 millió örményről számolnak be. Örmény kutatók részéről azonban gyakran merül fel az a jogosnak látszó kérdés, hová tűnt hirtelen a 19. század második felében az örmény népesség fele? Lévén, hogy egy olyan időszakról van szó, amikor is nem tudunk jelentősebb népirtásról vagy népmozgásokról, és amikor viszont hirtelen politikailag kényes kérdéssé vált a török kormányzat számára az örmény népesség száma, sokan feltételezik, hogy a hirtelen és megmagyarázhatatlan népességfeleződés mögött esetleg a statisztikai adatok manipulációja áll. Emiatt aztán számos örmény becslés is készült az örmény népesség tényleges számára vonatkozóan, amelyek különösen az örmény egyház összeírásaiból, illetve az 1844-es népszámlálási eredményekből indultak ki. Mértéktartó örmény becslések így 2.5-2.7 millió fő közötti értékre teszik az örmény népesség számát Törökországban 1914-ben.³⁸ Így tehát ha szélső értékeknek a török népszámlálást és az örmény becsléseket vesszük, akkor 1914-ben 1.3 millió és 2.7 millió fő között lehetett a törökországi örmény népesség száma. Ez a mai Törökország akkor 13 millió³⁹ összlakosságnak így 10-20%-át tehetné ki, ami igen jelentős súlyt jelent, ha arra gondolunk, hogy például ma Szlovákiában a magyarság aránya 10% alatt van, vagy hogy a horvátok aránya Boszniában 17%.

Az örmény népirtás 1915-ben, az első világháború alatt következett be. Mivel ez a dolgot elsősorban demográfiai szempontból igyekszik végigkövetni az etnikai viszonyok alakulását, ezért a népirtás politikai előzményeinek áttekintésére csak rövid kitérőre szorítkozok.

A Balkán-félsziget nagy részének 1878-as felszabadulásától kezdve, a balkáni népek példáját követve az örmények közt is megjelentek a nemzeti törekvések. Másfelől viszont a széteső birodalmat egyben tartani próbáló török hatalom fokozódó bizalmatlansággal tekintett keresztény alattvalóira. Az örmény kérdést sajátos kontextusba helyezte a Kaukázus térségéből érkező orosz terjeszkedés. Ahogy fentebb láthattuk, az orosz hatalom a 19. század folyamán újabb és újabb hódításokkal messzebb és messzebb tolt ki fennhatósága határait dél felé. Ebből a szempontból az örmények (és más keresztény népcsoportok) felszabadítót, míg a muzulmánok ellenséges hódítót láttak az oroszokban. Ez a helyzet egyfelől javított az örmény államalapítás esélyein, másfelől viszont még tovább fokozta az örményekkel szembeni török bizalmatlanságot. Az orosz-török ellentét szerepét a kérdésben különösen kiélezte, hogy 1914-től kezdve a két birodalom ellentétes oldalon kapcsolódott be az első világháborúba. Így a történelmi Örményországot kettészelő orosz-török határ az első világháború frontvonalává vált, az egyes népcsoportokban meglévő orosz vagy török szimpátia pedig világháborús kérdéssé.

Az örmények elleni első tömegmészárlásokra még az 1890-es években, Abdul Hamid szultán uralkodása alatt került sor. Az áldozatok számát becslések 30 000 – 100 000 fő közé teszik. Az 1908-as ifjútörök forradalomban először az örmény elit jelentős része a megegyezés lehetőségét látta, azonban hamar kiderült

³⁷ Ethno Caucasus

³⁸ Karayan

³⁹ Massis Weekly,

hogy az ifjútörök kormányzat ebben a kérdésben éppoly keményvonalas megközelítést képvisel mint elődje.⁴⁰

Magára a népirtásra aztán 1915-ben került sor. A török fegyveres erők előbb a férfiakat gyűjtötték be, és ölték meg, majd a népesség fennmaradó részét indították gyalogmenetekben a szíriai sivatag felé. A halottak többsége az atrocitásoknak, az éhségnek és kimerültségnek esett áldozatul. Különböző becslések 1 millió⁴¹ és 2 millió fő⁴² közé teszik az áldozatok számát. A legtöbb becslés másfél millió körüli értéket említ. Nagyjából félmillió örménynek sikerült a határ orosz oldalára menekülnie, majd onnan az orosz csapatok érkezése után átmenetileg visszatérnie.

Az igazsághoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy néhány hónappal később az előrenyomuló orosz csapatok elfoglalták történelmi Örményország török felének nagy részét.⁴³ Ekkor fordult a kocka, és az orosz csapatokkal együtt visszatérő elmenekült törökországi örmények, valamint a velük együtt érkező oroszországi örmények álltak bosszút a helyi török és kurd lakosságon. A mészárlásoknak ismeretlen kurdok és törökök sokasága esett áldozatul, a menekülést pedig több száz ezren választották.⁴⁴ Végül aztán ismét lendült a történelem ingája, és 1918 tavaszán a cári orosz hadsereg összeomlásával ismét török erők vonultak be Nyugat-Örményország területére. Ekkor a megmaradt örmény népességnek kellett immár másodszorra is menekülnie, és a török, valamint kurd népesség tért vissza győztesként.

Ma is viták tárgyát képezi, hogy hány örmény esett áldozatul a népirtásnak, illetve hogy milyen mértékű volt az orosz hadsereg 1915-16-os bevonulását kísérő örmény bosszú a kurd és török lakosság ellen. Ezekre a kérdésekre nem valószínű, hogy valaha is pontos válaszokat fogunk kapni, de tény, hogy míg 1914-ben a legmértékertartóbb török statisztikák szerint is a mai Törökország lakosságának legalább egytizede örmény volt, és az örmény nyelvszigetek hálózata hatalmas területet fedett le Alanyától és Sivastól egészen az Ararátig, addig ma a törökországi örmény népesség lényegében csak az isztanbuli közösségre, és egyetlen megmaradt délkelet-törökországi örmény falura korlátozódik. A Török Köztársaság első népszámlálása 1927-ből csupán tizedakkora örmény népességet mutat, mint az Oszmán Birodalom utolsó népszámlálása.⁴⁵ Akármilyen is történt tehát, a törökországi örmény népesség legalább 90%-a mindenképp eltűnt tehát az országból az első világháború alatt.

A Wilson-i Örményország terve

Az orosz polgárháború kitörése után, 1918-ban Azerbajdzsán, Grúzia és örményország függetlenné váltak. Az első világháború utáni, Párizs-környéki békekonferenciákon kezdetben felmerült egy olyan, nagy és önálló Örményország terve, amely magába foglalta volna orosz-Örményország, vagyis a mai független Örményország mellett nyugaton török-Örményországot is. A leendő állam keleti határainak rögzítésére a békekonferenciákon végül nem került sor. Egyrészt mivel azok csak a legyőzött országokkal kötendő békeszerződést tárgyalták, a Szovjet-Oroszországgal kötendőt nem. Ugyanezért pl. Lengyelország esetében is csak annak nyugati, Németországgal közös határát rögzítette a békekonferencia, a keleti, Szovjet-Oroszországgal közös határáról nem rendelkezett, erre csak egy ajánlást adott ki végül a Curzon-vonal formájában. Másrészt pedig, mire a békekonferenciák befejeződtek volna, 1920-ban az 1918-ban alakult örmény államot elfoglalta Szovjet-Oroszország hadserege, míg török-Örményország már 1918-ban ismét a török hadsereg ellenőrzése alá került.

Így tehát a békekonferencia Örményország nyugati határait jelölte ki, amelyeket a Törökországgal kötött Sévres-i békeszerződés rögzített. Az új örmény állam határait alapvetően Wilson elnök elképzelései alapján határozták meg, ezért ez a verzió ma „Wilson-i Örményország” néven ismert e történetírásban. Az alábbi térképen⁴⁶ rózsaszínnel jelölt terület került volna ennek értelmében Törökországtól Örményországhoz (a narancssárga terület pedig a függetlenné vált orosz-Örményországot jelöli):

4. Térkép. Örményország Wilson elnök elképzelései szerint:

⁴⁰ Kurkijan - The tragic prelude

⁴¹ Kurkijan – The tragic prelude

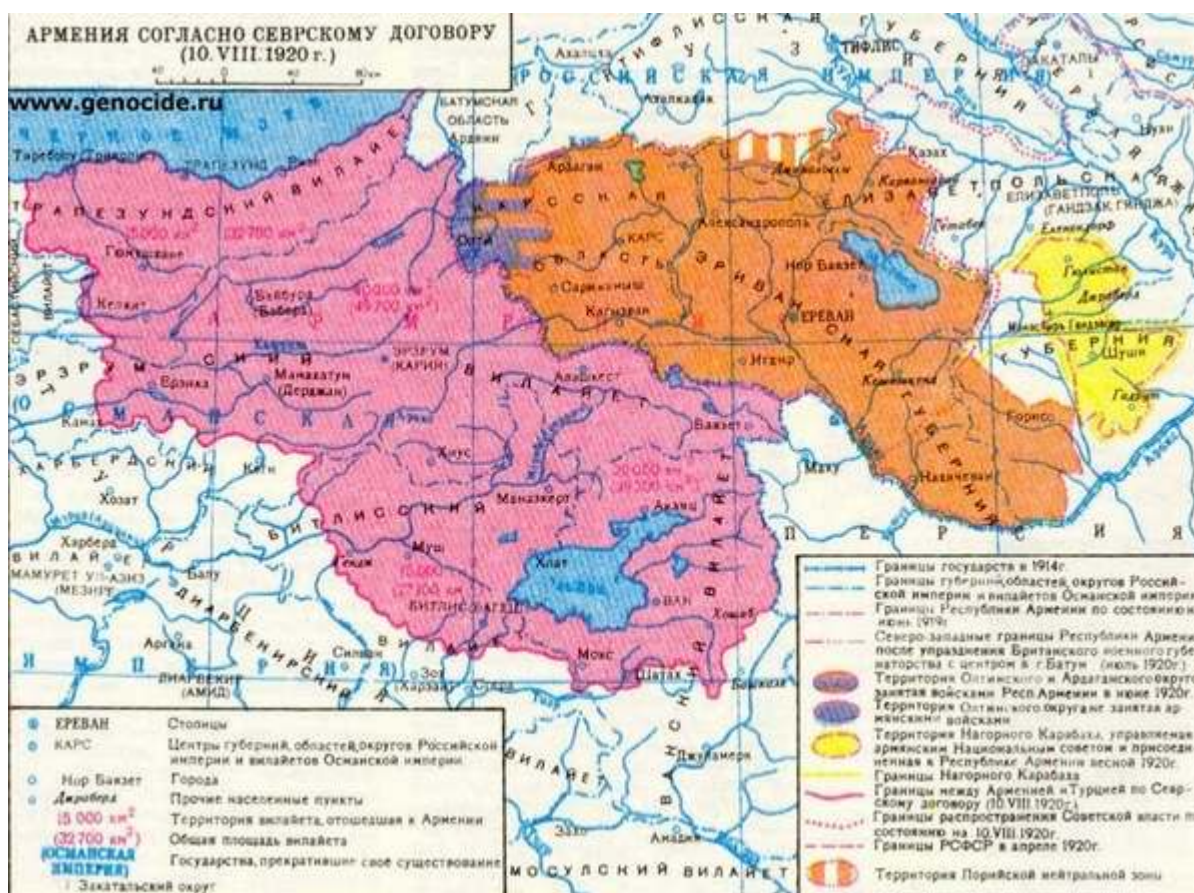
⁴² Karayan

⁴³ Történelmi Világtalasz, pp. 78., I.

⁴⁴ Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia, pp. 69.-70.

⁴⁵ Karayan, pp. 6.-7.

⁴⁶ http://www.hayastan.com/armenia/history/armenia/files/sevres_agreement1.jpg

Ahogy azt a térképen is láthatjuk, igen nagy terület került volna Örményországhoz. A határ délen a Van-tótól délre, délnyugaton Mus városától nyugatra, nyugaton pedig Erzincan városától nyugatra húzódott volna, északnyugaton pedig Trapezunt/Trabzon városa, és a hozzá kapcsolódó tengerpart is hozzá tartozott volna.

Ahogy arról fentebb szó volt, az örmény népesség szórt eloszlása igencsak problémássá tette bármiféle örmény állam határainak megvonását, hiszen egyfelől a földrajzi eloszlás miatt egy ilyen állá szükségképpen rendkívül nagy tömegű, döntő részben ellenséges érzelmű muzulmán lakost is a határai közé kényszerített volna, míg örmények tömegei maradtak volna határain kívül, muzulmán fennhatóság alatt. A leendő örmény állam ilyen jellegű instabilitását csak súlyosbította, hogy a békekonferencia északnyugaton egy döntő részben törökök, görögök, és lázok által lakott nagy területet is Örményországnak juttatott volna, hogy az új államnak Trapezunt/Trabzon környékén tengeri kijárata legyen.

Ezzel a problémával már a határkijelölő bizottság tagjai is tisztában voltak. Jelentésükben megállapítják, hogy azon a területen, amely terveik szerint az új Örményországot alkotja majd, (török-Örményország és orosz-Örményország együttvéve) 1914-ben 3 570 000 ember élt, ennek pedig mindössze 40%-a volt örmény, a törökök, kurdok és azeriek összesen 49%-ot tettek ki, a lázok és a görögök pedig 5%-ot illetve 4%-ot.⁴⁷

Itt fontos kiemelni, hogy az örmény lakosság szórt elhelyezkedése miatt a békekonferencia terve nem csak nagyon sok muzulmán rekesztett volna az új örmény állam határai közé, de ugyanakkor viszont nagyon sok örmény pedig kívül rekedt volna rajta. Ahogy arról már fentebb szó volt, azokon a területeken amelyek a Wilson-i Örményországot alkották volna, a népiirtás előtt a törökországi örményeknek csak egyharmada⁴⁸, az orosz-Kaukázusontúl örményeinek pedig csak fele⁴⁹ élt. Persze ezen a felálláson török-Örményországban gyökeresen változtatott a népiirtás. 1918-ra a törökországi örmény népességből, akik túlélték a borzalmakat, nagyrészt az orosz-vonalak mögé, azaz a békekonferencia által kijelölt területre menekültek, egyben átmenetileg valamennyire még pótolva is az ottani örmény népesség veszteségeinek egy részét.

⁴⁷ Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia, pp. 68.

⁴⁸ Bitlis, Erzurum és Van vilájetek. Saját számítás az örmény patriarkátus becslése alapján amelyeket illetően a keleti vilájetekre vonatkozó adatok Marc Léart, közli a „La Question Arménienne, á la Lumière des Documents”-ben, míg a birodalom egészére vonatkozó patrarkátusi becsléseket Karayan a dolgozatban többször idézett írásában.

⁴⁹ Karsz és Jereván kormányzóságok, Ethno Caucasus

A bizottság úgy becsülte, hogy a törökök által elkövetett örmény népirtás, majd az orosz bevonulás után a török és kurd lakosság elleni örmény bosszú miatt a terület lakossága 1918-ra 3 000 000 főre csökkent. Ennek becsléseik szerint 50%-a volt örmény, 40%-a török, azeri és kurd, 6%-a láz, és 3%-a görög. A bizottság jelentése abbéli bizalmát fejezte ki, hogy az új államot irányító örmények kellő önmérsékletet tanúsítanak majd a népesség közel felét kitevő muzulmánokkal szemben az állam működőképességének fenntartásához.⁵⁰ Ha arra gondolunk hogy milyen lett a kisebbségek és a többségi nemzetek viszonya az ekkoriban Kelet-Európában hasonló logikával létrehozott győztes kisállamokban (Lengyelország keleti területei, Nagy-Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia) vagy hogy milyen működőképességet láthatunk a hasonló mértékű muzulmán-keresztény megosztottságú országokban (Libanon, Bosznia) akkor meglehetősen naívnak tűnik ez a feltételezés.

Végül azonban 1918-ban még a központi hatalmak összeomlása előtt bekövetkezett Oroszország háborús összeomlása. Nyugat-Örményországba ismét török erők nyomultak be, és a maradék örmény lakosságot is végleg elűzték onnan. Az örmény állam, -mely aztán 1920-ban szovjet köztársasággá vált) így végül egyrészt sokkal kisebb területen jött létre, másrészt viszont a létrejöttét kísérő népességmozgások miatt ezen a kis területen Wilson elnök elképzelésével szemben már nem soknemzetiségű államként, hanem homogén örmény nemzetállamként. Az ezt kísérő népességmozgásokat a következő fejezetben láthatjuk.

III. Népességmozgás a szovjet Kaukázusban

Az 1917-1922 közti időszak

Kevésbé ismert, de a Kaukázus térségét illetően a 20. század egyik legjelentősebb átrendeződése az 1917-1922 közti időszakban következett be, mégpedig a kaukázusontúli térségben, elsősorban Azerbajdzsán és Örményország között. Ebben az időszakban átmenetileg függetlenné vált a kaukázuson túli térség három állama, Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország. Az átmeneti függetlenség viharos éveiben nagyrészt helyi háborúk sorozatának eredményeképpen rögzültek végül a köztük lévő határok, amelyeket aztán a szovjet vezetés alapul vett, mikor végül megvonta az azeri, grúz és örmény tagköztársaságok végleges határait. Ezek a határháborúk etnikai tisztogatásokkal, jelentős népességmozgással jártak, amely azeri-örmény viszonylatban a görög-török lakosságcseréhez mérhető.

Az azeri-örmény ellentét a posztbipoláris korszak elmúlt két évtizedében a térség egyik legjelentősebb konfliktusa volt. Ez ma nagyrészt úgy él a nemzetközi közvélemény megítélésében, és ma valójában erről is van szó, hogy adott két, etnikailag viszonylag homogén nemzetállam, Azerbajdzsán és Örményország, és a köztük vita tárgyát képező, etnikailag örmény többségű, ugyanakkor de jure Azerbajdzsánhoz tartozó Karabah-hegyvidék. Kevésbé ismert azonban, hogy nem is olyan régen, még egészen más volt a helyzet. Ahogyan az örmény kérdést áttekintő fejezetben erről már szó volt, a sok évszázados muzulmán betelepülési folyamatok, az egységes örmény nyelvterület feltöredezése miatt az 19.-20. század fordulójára az örménység kisebb-nagyobb nyelvszigetek hálózatában élt az Adanától Bakuig terjedő hatalmas területen. Ebből a szempontból az Orosz Birodalomban fekvő örmény településterület földrajzi mintázata kevésbé különbözött a Török Birodalomban élő örményekétől. Az örmény nyelvterület a határ orosz oldalán éppúgy nyelvszigetek hálózatát képezve folytatódott, ahogyan ekkoriban a török oldalon is kinézett. Csak éppen míg a határ török oldalán az örmény nyelvszigetek a kurd és török nyelvterületbe ékelődtek bele, addig az orosz oldalon nagyrészt az azeriekkel vegyültek. Ez a keveredés földrajzilag olyan mértékű volt, hogy talán nem is beszélhetünk a szó hagyományos értelmében egy-egy egymással szomszédos örmény és azeri nyelvterületről, hanem egy olyan vegyes területről, amely nyugaton örmény, keleten azeri többségű területekbe ment át, de még így is, még Baku városába is bőven jutott örmény népesség, ahogyan Jereván városába is Azeri.

Ha megnézzük az 1897-es orosz népszámlálás adatait, akkor láthatjuk, hogy a számok önmagukért beszélnek: A jereváni is az elizavetpoli kormányzóságoknak azokon a területein, amelyek a mai Örményországot alkotják (Karabah nélkül), ekkoriban 676 000 ember élt. Közülük ekkoriban 408 000 fő, azaz a népesség 60.35%-a volt csak örmény. Az azeriek száma közel 215 000 főt, azaz a népesség 31.73%-át tette ki, ami igen jelentős arány. A helyzet a határ azeri oldalán is hasonló volt. Azon a területen, amely ma Azerbajdzsánt alkotja, ekkoriban 1 614 000 fő élt, akik közül 970 000 fő, azaz a népességnek szintén csupán háromötödös, 60.09%-os többsége volt azeri, 254 000 fő azaz 15.73% pedig örmény. Ez azonban a mai Azerbajdzsán területének egészére vonatkozó átlag. Egyfelől Azerbajdzsán keleti felét lefedő bakui kormányzóságban viszonylag alacsony, mindössze 7.8 %-os volt az örmények aránya (bár ez az alacsonyosság

⁵⁰ Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia, pp. 70.-73.

is viszonylagos, hiszen ma Románia egészét tekintve ennél kisebb a magyarok aránya, ami még így is jelentős kisebbséget jelent, országos szinten is). Ugyanakkor a mai Azerbajdzsán nyugati felében, az elizavetpoli és jereváni kormányzóságok ma azerbajdzsánhoz tartozó részén, ahol ekkoriban az ország népességének 43.5%-a élt, az azeriek aránya 64.86%-ot, az örmények aránya pedig 28.27%-ot tett ki. Ezen belül például a ma Azerbajdzsán exklávéját képező, szinte tisztán azeri népességű Nahicseván vidékén is az ekkor 101 000-es népességnek 34.4%-a még örmény volt. Maguk Baku és Jereván városai sem lógtak ki a sorból, Jerevánban a lakosság 43.2%-a volt örmény, és 42.6%-a azeri, míg Bakuban 36% azeri és 17% örmény. 1917-1919 között tehát a modern Azerbajdzsán és Örményország alapítói ilyen adottságok mellett próbálkoztak homogén nemzetállamok megszervezésével, illetve az azok közti határok rögzítésével – természetesen alapvetően egymás kárára. Ha egy etnikum aránya még a törzsterületein sem haladja meg a 60-70%-ot, akkor logikus hogy hasonlóképpen magáénak érzi azokat a területeket is, ahol a lakosság 20-30-40%-át teszi ki. Ez viszont oda vezet, hogy a vitatott területek kiterjedése akár még meg is haladhatja a nem vitatottakét, a határ rögzítése pedig még akkor is a helyi lakosság 20-30-40%-ának elüldözésével jár, ha a többségi etnikum országa szerzi meg azt.

A határháborúk etnikai tisztogatásainak hatásai jól láthatóak, ha az 1897-es helyzetet összehasonlítjuk az első szovjet népszámlálás 1926-os adataival. A csökkenés az Örményországi azeriek körében volt jelentősebb, a több mint 31%-os arányról az ekkor 879 000-es népesség kevesebb mint 9%-ára. Ez persze részben a törökországi népiirtás hatására onnan érkező örmény menekültáradatnak is köszönhető volt. Törökországból ekkoriban nagyjából félmillió örmény menekült érkezett,⁵¹ és persze ez akkor is emelte volna az örmények arányát, ha az azeri kisebbség száma változatlan marad. Azonban az azeriek száma abszolút értékben is csökkent, az 1897-es 215 000 főről kevesebb mint 77 000-re. Az örmények arányának csökkenése Azerbajdzsánban kevésbé volt jelentős, a valamivel több mint 15%-ról 12 %-ra csökkent. Ezzel kialakultak tehát azok a földrajzi-demográfiai keretek, amelyek azóta Azerbajdzsánt és Örményországot mint nemzetállamokat meghatározzák. Később aztán, a karabahi konfliktus következtében napjainkra szinte teljesen eltűnt az örményországi azeri kisebbség, valamint Karabahot nem számítva az azerbajdzsáni örmény kisebbség is.⁵²

Az észak-kaukázusi népek sztálini kitelepítése

A három nagy etnikai átrendeződés közül az utolsóra már a 20. században, 1943-44-ben került sor. A kitelepítések szenvedő alanyait olyan észak-kaukázusi kisebbségek képezték, akiket a németekkel való kollaboráció vádjával telepített át a Sztálini rendszer Közép-Ázsiába. Ez a kitelepítés a cserkesz és örmény népiirtásokhoz viszonyítva annyiban volt kevésbé végzetes hatású, hogy az érintett népcsoportokat a hruscsovi időkben rehabilitálták, és visszatérhettek szülőföldjükre. Ha az érintett népcsoportokat áttekintjük, az az érzésünk lehet, hogy valójában a 19. századi cári akciók folytatását láthatjuk. A kitelepítés nagyrészt ugyanazokat a népcsoportokat, a karacsájokat, balkárokat, ingusokat és csecseneket érintette, akik a cári időkben is szembenálltak az orosz terjeszkedéssel. Nem érintette viszont az orosz hatalommal mindig is több együttműködési hajlandóságot mutató oszéteket és kabardokat. Ebből a szempontból az egyetlen kivételt Dagesztán jelentette. Noha az itt élő számos kis népcsoport a cári időkben a csecsenekkel közösen Samil imám emirátusának részét képezte, ezúttal őket nem érintették a kitelepítések. A kitelepítések indoklásául a karacsájok és a balkárok esetében a németekkel folytatott kollaboráció vádja szolgált, míg a csecsenek és az ingusok esetében az a vád, hogy a Moszkvai hatalom elleni lázongásaik miatt a szovjet hadseregnek csapatokat kellett elvonnia a frontról.

A kitelepítések lényegében a teljes karacsáj, balkár, csecsen és ingus népesség deportálásával jártak. 1943 novemberében 69 267 karacsájt deportáltak a Szovjetunió ázsiai területeire. Közülük 45 501 fő került Kazahsztánba, és 22 900 fő Kirgizisztánba. 1943-1944 telén 387 229 csecsent és 91 250 ingust deportáltak keletre. Közülük 239 768 csecsen és 78 470 ingus került Kazahsztánba, 70 970 csecsen és 2278 ingus pedig Kirgizisztánba. 1944 folyamán pedig 37 044 balkárt deportáltak, keletre, 60%-ukat Kirgizisztánba, a többieket nagyrészt Kazahsztánba.⁵³

A kitelepítések az érintett népesség 20-30%-ának halálával jártak, akik az éhezésnek, a hidegnek, és a szovjet fegyveresek atrocitásainak estek áldozatul.⁵⁴

A kitelepített népcsoportok hámaradt területei közül a szovjet hatóságok a karacsájok területét a Krasznodari Körzet, a Sztavropoli Körzet, és Grúzia közt osztották fel, a balkárok területét a Kabard

⁵¹ Kurkijan- The Tragic Prelude

⁵² Ethno Caucasus

⁵³ Polyán, Тотальные депортации «возмездия» народов Северного Кавказа и Крыма в 1943–1944 гг

⁵⁴ Smith, pp. 60.

Autonóm Terület és Grúzia közt, az ingusokét Észak-Oszétia, és Grúzia közt, míg a csecsenekét a Sztavropoli Körzet, Dagesztán és Grúzia között osztották fel.

Ezzel, ha a cserkesz népirtást is figyelembe vesszük, 1944 végére az észak-kaukázus térségében csak a kabardok, az oszétek, és Dagesztán kis népcsoportjai maradtak meg olyan őshonos etnikumokként, amelyek egységes nyelvterületei széttöredezés nélkül vészelték át a megelőző száz évet. A nyugati cserkeszeket a cári hadsereg, a karacsájokat, balkárokat, ingusokat és csecseneket pedig a sztálini rezsim deportálta.

Az elűzött népcsoportok visszatérésére csak a hrucsovi fordulat után, 1956-57-ben került sor. Ekkor újraalakultak az elűzött népcsoportok autonóm entitásai is.⁵⁵ Ahogyan az ilyen esetekben lenni szokott, a trauma emlékei nem múltak el nyomtalanul. A kitelepítések emléke feszültség forrásául szolgált nem csak az érintett népcsoportok és Moszkva, de az érintett népcsoportok és az annak idején kedvezőbb elbírálás alá eső népcsoportok között. Így a karacsájok és a cserkeszek, a balkárok és a kabardok, de legfőképpen az ingusok és az oszétek között. Míg a visszatért népcsoportok legtöbb esetben visszakapták területük nagy részét, addig az ingusok esetében egy komoly földdarab nem került vissza hozzájuk. A Prigorodnyij körzet, amelyet a deportálás előtt az ingusok területének részét képezte, Észak-Oszétiánál maradt. Ez pedig olyan feszültségforrásként szolgált, amely az 1990-es évek elején még fegyveres konfliktushoz is vezetett az ingusok és az oszétek között.⁵⁶

Abházia és Észak-Oszétia kérdése

Abházia és Észak-Oszétia kérdése nem csak azért érdemel külön fejezetet, mert legutóbb ez a két terület került a világpolitika fókuszába, hanem azért is, mert valóban egy olyan átmeneti földrajzi pozíciót képviselnek, amely nem sorolható a fentebb felsorolt kategóriák egyikéhez sem. A Kaukázus gerincének déli oldalán helyezkednek el, de etnikailag sokkal inkább a hegység északi oldalán kötődő népcsoportok közé tartoznak. Így nem tárgyalhattuk őket az észak-kaukázusi népcsoportok között sem, viszont olyan külön kategóriát képeznek, amely mégis kihagyhatatlan a térség történelmének megértését illetően. Abházia és Dél-Oszétia két meglehetősen különböző történelmi utat járt be az elmúlt kétszáz évben. Míg Dél-Oszétia viszonylag egyszerű esetnek tekinthető, addig Abházia a legbonyolultabbak egyike. A két népcsoportban közös, hogy mindketten egy-egy, a Kaukázus északi oldalán élő népcsoport délre szakadt ágát képviselik. Az abházok nyelvileg a cserkeszekhez kötődnek, míg a dél-oszétok természetesen az északi oszétekhez. A két népcsoportban közös az is, hogy történelmileg hosszabb-rövidebb ideig mindketten a grúz állam fennhatósága alatt álltak. A közös vonásoknak azonban itt vége is. Az déli oszétok a grúzokkal azonos vallású, ortodox keresztény népcsoportként a 20. század előtt lényegében soha nem alkottak önálló állami entitást, és a grúz államiság fennállása alatt mindvégig annak keretei között éltek. Az abházok ezzel szemben a grúz állam részfejedelemségekre bomlásakor külön hercegségként saját államot hoztak létre, majd a török dominancia idején többségükben muzulmánként váltak. Ennek következtében aztán, azokban a zivataros években, mikor az orosz hadsereg felszámolta a muzulmán ellenállást az Észak-Kaukázusban, és a muzulmán cserkesz nép többségét kiirtotta vagy száműzetésbe kényszerítette, a muzulmán abházok jelentős része is követte őket ezen az úton. Ez viszont az 1870-es években Abházia részleges elnéptelenedéséhez vezetett, a területre pedig az orosz kormányzat támogatásával nagyszámú keresztény telepés érkezett. Elsősorban grúzok, de örmények és oroszok is. Ez teremtette meg aztán azt az éles grúz-abház etnikai törésvonalat és szembenállást Abházián belül, amely aztán az 1990-es évek elején véres etnikai tisztogatásokhoz vezetett.⁵⁷

Zárszó

Ez a tanulmány arra tett kísérletet, hogy röviden áttekinthesse a történelmi hátterét mind a Kaukázus térségében ma meglévő etnikai feszültségeknek, mind pedig az egyes népcsoportok jelenlegi földrajzi elhelyezkedésének. A Kaukázus térsége rendkívül bonyolult nyelvi, etnikai, és vallási szempontból, a kérdés elemzése több kötetre elegendő municióval szolgálna. Ezért ez a tanulmány a teljeskörű elemzésre nem tehetett kísérletet, inkább csak egy könnyen áttekinthető útmutatót, bevezetőt kívánt biztosítani, a térség mai konfliktusainak jobb megértéséhez. A történelmi háttér megértése sikerülhet jobban megérteni olyan kérdéseket, mint hogy például miért láthatunk bizonyosfokú idegenkedést az oszétek és az Észak-Kaukázus

⁵⁵ Smith, pp. 65.-67

⁵⁶ Smith, pp. 106.-119.

⁵⁷ Понятие ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК. - Большая Советская Энциклопедия

többi népcsoportjai közt, hogy a cserkeszek ma miért szórványban élnek az orosz lakosság közt, és még sok hasonló kérdést.

Bibliográfia:

Dawisha, Karen; Parrot, Bruce: Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus, Cambridge University Press, 1997

Ethno-Caucasus <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/>

Ethnologue – Languages of the World <http://www.ethnologue.com/>

Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia, The National Archives, National Archives and Record Service, General Services Administration, Washington, 1975

Jaimoukha, Amjad: The Chechens - A handbook, RoutledgeCurzon, 2005, New York

Karayan, Sarkis: The Fate of the Armenians in the Ottoman Empire and Republican Turkey: From 1828 to 2000 – A demographic Research Study, in: Massis Weekly, April 24, 2010.

Kurkijan, Vahan: History of Armenia, published by the Armenian General Benevolent Union of America 1958

Massis Weekly, April 24 2010

Northwest Caucasian Languages <http://northwest-caucasian-languages.co.tv/>

Ostrogorsky, Georg: A bizánci állam története, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Polyan, Pavel: "Не по своей воле : История и география принудительных миграций в СССР" <http://www.memo.ru/history/deport/polyan2.htm>

Понятие ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК. - Большая Советская Энциклопедия <http://www.bse.freecopy.ru/print.php?id=1489>

Shenfield, Stephen D. : The Circassians- A Forgotten Genocide? In: 'The Massacre in History', edited by Mark Levene and Penny Roberts, published by Berghahn Books (www.berghahnbooks.com), Oxford and New York, 1999. + 2006 Stephen D. Shenfield and Berghahn Books, Oxford.

Smith, Sebastian: Allah's Mountains – Politics and War in the Russian Caucasus

Történelmi Világatlasz, Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1991.

Térképek:

A régi Cserkeszföld: http://www.gfbv.de/uploads/inhaltsDok/teaser_bild/1890.jpg

Török-Örményország: Verteilung der Armenischen Bevölkerung in Türkisch-Armenien, Kurdistan u. Transkaukasien, Gotha: Justus Perthes, 1896

A Kaukázus etnikai térképe napjainkban:

<http://www.grid.unep.ch/product/publication/CEO-for-Internet/CEO/images/ethnic.jpg>

A Wilson-i Örményország terve:

http://www.hayastan.com/armenia/history/armenia/files/sevres_agreement1.jpg

*

institute@southeast-europe.org
www.southeast-europe.org

© DKE 2011.